

Joanna Getka

Warszawa

**Sfery użycia języków polskiego i „ruskiego”
na polsko-ruskim pograniczu kulturowym w XVIII wieku
(na materiale druków typografii bazylikańskich)**

Słowa kluczowe: drukarstwo bazylikańskie, XVIII wiek, język polski, prosta mowa

1. Ze względu na sytuację polityczną i długotrwały związek ziem litewsko-białorusko-ukraińskich z Koroną, wschodnie tereny Rzeczypospolitej zawsze wyróżniały się złożoną sytuacją lingwistyczną. Ziemie te nie były ponadto jednolite pod względem etnicznym: zamieszkiwali je również Tatarzy, Niemcy, Rumuni (Wołosi) i in. Życie w jednym organizmie państwowym sprzyjało wzajemnym wpływom na wszystkich poziomach kontaktujących się języków.

Świadczenia polsko-ruskich kontaktów językowych datowane są już na XIII wiek (Latopis Halicko-Wołyński). Po Unii w Krewie (1385), polonizmy zaczęły przenikać do języków zachodnioruskich licznie i to zarówno do słownika, jak i systemu gramatycznego tych języków [Bednarczuk 2004, 131–139]. Proces ten nasilił się jeszcze po unii lubelskiej (1569). Wpływ ten miał wiele pozytywnych aspektów (wzbogacenie leksyki, składni tych języków, czy ich środków słotwórczych) przez co nierzadko porównuje się go do tego, jaki język cerkiewnosłowiański wywarł na rozwój literackiego języka rosyjskiego [Zaleski 2004, 9; Жыпаўцкі 1967, 91–107; Kość 1992, 101–114]. Nie był to zresztą proces jednostronny – również język polski był „biorcą” wielu rutenizmów, a mówienie „z ruska” stało się w XVII wieku wręcz modą [Nitsch 1948; Lehr-Splawiński 1978; Urbańczyk 1963, 437–444; Minikowska 1980; Kurzowa 1984; Kozak 2005, 15 i nast.; Walczak 1991, 92 i nast.; Rytter 1992].

Mimo pozytywnych aspektów wspomnianych kontaktów językowych w ostatecznym rozrachunku miały one fatalne skutki: po zawarciu unii lubelskiej język polski przejął funkcję języka oficjalnego. Po „złotym wieku” piśmiennictwa starobiałoruskiego i staroukraińskiego (XVI–I poł. XVII wieku, działalność wybitnych humanistów: Franciszka Skoryny, Wasyla Ciapińskiego, autorów kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej itd.). ruszczyzna, a także hermetyczny język liturgiczny ustępowały miejsca polszczyźnie, która upowszechniała się w życiu codziennym [Kość 1999, 62; Титаренко 2007, 248–256]. Doprowadziło to do sytuacji, że wielu pisarzy Rusinów wychowało się na literaturze polskiej, co miało następnie odzwierciedlenie w ich twórczości, często polskojęzycznej. Co więcej – trzeba się zgodzić z A. Brücknerem, który niegdyś zauważył, że pisarze ci, *nawet gdy po rusku pisali, po polsku myśleli, z polskich szkół wyszli, z polskich dzieł czerpali* [Brückner 1896, 579]. Z tego względu, choć oficjalnie język *ruski* był urzędowym językiem WKL, to w praktyce już w połowie XVII wieku należało mu zapewnić ochronę odpowiednią ustawą (zapis w Statucie Litewskim z 1566 roku: „A pisarz ziemski ma po rusku literami i słowy ruskimi wszystkie listy, wypisy i pozwy pisać, a nie inszym językiem i słowy”¹). Dlatego – określane czasem jako przyczyna upadku języka ruskiego – postanowienie Konferencji Generalnej Warszawskiej z 1696 r. o nakazie sporządzania dokumentów w języku polskim sankcjonowało istniejącą sytuację językową, która dokonała się wcześniej [Smułkowa 2002, 296, 298].

Język polski nigdy nie stał się jednak jedynym środkiem komunikacji na tych ziemiach. Pod koniec XVIII wieku na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej równolegle funkcjonowało kilka języków, ale sfery ich użycia były różne: greka, łacina i cerkiewnosłowiańszczyzna obsługiwały wąskie sfery (piśmiennictwo religijne, nauka, sfera kształcenia), aktywnie stosowano zaś mowę polską, niemiecką (co miało uzasadnienie praktyczne) i ruską (prostą) [Radyszewski 1996, 9–10; Kozak 2005, 17; Яскевіч 1996, 17].

Dla pełności obrazu należy wspomnieć, że mimo niesprzyjającej sytuacji lingwokulturowej – to właśnie koniec wieku XVIII – pocz. XIX w., stał się początkiem tworzenia nowych literatur ukraińskiej i białoruskiej opartych na języku ludowym – mówionym.

2. Celem niniejszego artykułu jest ustalenie zakresu – „sfer” użycia języków codziennej komunikacji na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczy-

¹ Polska slawistka Elżbieta Smułkowa, autorka tej tezy [Smułkowa 2002, 296, 298] polemizuje w ten sposób z twierdzeniami, że zapisy tego typu były wyrazem „ruskiej”, jeśli wręcz nie ukraińskiej świadomości narodowej, które pojawiają się w nauce polskiej. Por. np. [Chyczewska-Hennel 1985, 61].

pospolitej², na podstawie analizy języka i tematyki wydań bazylikańskich w XVIII wieku. Jak już wspomniano, na wskazanym terenie, w tym okresie funkcjonowały obok siebie różne języki, o różnym statusie i funkcji: polski, łacina, *ruski*, *prosty* (funkcjonujące w XVIII wieku jedno określenie dla dwóch dzisiejszych języków: białoruskiego i ukraińskiego), cerkiewnosłowiański, grecki, niemiecki, litewski, francuski, rosyjski, rumuński i in., których status i zakres użycia były różne. Języki francuski czy niemiecki, nie mówiąc już o cerkiewnosłowiańskim czy łacinie funkcjonowały jednak głównie jako języki pisane lub były używane w wąskich elitarnych kręgach. Aktywnie natomiast posługiwano się polszczyzną, ruszczyzną, na północy tego obszaru – językiem litewskim, na południu zaś – rumuńskim. Po rozbiorach Rzeczypospolitej do użycia wchodził język rosyjski, choć bazylianie tylko sporadycznie drukowali książki w tym języku³. Podobnie – tylko okazjonalnie wydali oni druki po litewsku [Živatas 1787, Mokslas 1791] i rumuńsku [Dostofiej 1673].

Wśród „żywych” języków jedynie więc polski i „ruski” stały się językami wielu druków bazylikańskich, co daje podstawy do podjęcia próby porównania zakresu zastosowania tych języków. Podstawowym celem poniższych rozważań będzie więc próba ustalenia, po jakie teksty sięgali czytelnicy polsko- i ruskojęzyczni i czy ich zapotrzebowanie było takie samo? W założeniu, odpowiedź na to pytanie może pomóc w znalezieniu odpowiedzi o zakres użycia obu języków (ich rolę kulturotwórczą) w przełomowym dla języka ruskiego końcu XVIII wieku. Dana analiza może z kolei prowadzić do uzupełnienia obrazu XVIII-wiecznej sytuacji kulturowej i socjolingwistycznej tych ziem.

3. By rozwiązać ewentualne zarzuty odnośnie nieadekwatności doboru materiału do analizy – druków typografii zakonnych – wypadłoby scharakteryzować pokrótce bazylikańską działalność typograficzną, która choć została zorganizowana dla uzupełnienia działalności misyjnej, wychodziła daleko poza ramy tego zadania, spełniając również misję kulturową. Było to możliwe dzięki dobremu wykształceniu bazylianów, często odebranemu za granicą. Zakonnicy mieli więc dostęp do najnowszych trendów kulturowych, które dzięki znajomości języków obcych mogli przyswajać w oryginale. Z drugiej strony – dzięki stałej posłudze duchownej – misjom, byli zorien-

² Badania, których efekty prezentowane są w niniejszym artykule były realizowane w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/D/HS2/03672.

³ Wydano jedynie *Gramatykę języka rosyjskiego* [Lubowicz 1774] i jeden rocznik kalendarza supraskiego [*Kalendarz polski i ruski*, 1795].

towani w potrzebach „duchowych” społeczności, z którą mieli do czynienia. Przygotowując druki dla poszczególnych odbiorców brali więc pod uwagę ich preferencje zarówno pod względem treści, jak i języka. Powyższą tezę obrazuje zestawienie „produkcji” typograficznej drukarni zakonnych, która wcale nie jest jednolita – każdy z sześciu ośrodków (Wilno, Supraśl, Mińsk, Uniów, Począjów, Lwów) cechowała inna polityka wydawnicza. Dla przykładu: drukarnie dzisiejszych ziem ukraińskich książki tłoczyły głównie cyrylicą (w językach cerkiewnosłowiańskim i „ruskim”). Typografie lwowska i uniewska nie wydawały w ogóle tekstów alfabetem łacińskim, a w Począjowie druki cyrylicie przeważały nad tekstami utrwalonymi łacinką, w języku polskim, łacińskim, francuskim itd. (221 vs. 171). Inaczej przedstawia się działalność wydawnicza bazylianów północno-wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej: w Wilnie znacznie przeważały wydania alfabetem łacińskim (14 razy więcej), w Supraślu zaś w ogóle polskojęzyczne (71% ogółu produkcji wydawniczej!). Podobnie, zróżnicowana była oferta poszczególnych drukarni pod względem treści: Lwów i Uniów w okresie unickim wydawały książki o charakterze religijnym, Począjów zaś w dużej mierze obsługiwał pobliskie szkoły stąd w jego ofercie wiele podręczników i poradników, drukowano tam również leksykony (słowniki), prace naukowe i popularnonaukowe, zarówno z nauk ścisłych, jak i humanistycznych (literatury). W Mińsku wydano tylko teksty o charakterze świeckim, a w Supraślu druki o charakterze świeckim nieznacznie przeważały nad tymi o tematyce religijnej. Warto tu jednak podkreślić, że wśród nich były znane na zachodzie Europy powieści oświeceniowe, które bazylianie tłumaczyli na język polski. W Wilnie z kolei dominowały panegiryki, ale licznie również i tam wydawano podręczniki, a także literaturę piękną (dramaty). W efekcie, wśród całkowitej polskojęzycznej produkcji drukarskiej zakonników, wydania świeckie stanowią 51% ogólnej (730) liczby wydań! [Getka 2013, 250] Co ważne – były to teksty bardzo zróżnicowane, które niewątpliwie uzupełniają całościowy obraz polskiego Oświecenia.

Argumentem za dobrym odzwierciedleniem przez druki bazyliańskie sytuacji językowej wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej są również książki wydane w dwóch lub nawet trzech językach: wydania polsko-łacińskie⁴, polsko-cerkiewnosłowiańskie [Лексикон 1722] czy najważniejsze z punktu widzenia niniejszych rozważań – częściowo bądź w całości polsko-ruskie teologie moralne [*Собрание* 1722, *Богословія* 1751, *Богословія*

⁴ Były wśród nich dokumenty [*Bullae et Brevia Summorum* 1767], pomoce do nauki reторыki [Cicero 1771], dramaty szkolne [*Victor coronatus... Vladislavus III* 1722; *Hebdomas saeculorum...* 1741] i in.

1756, *Богословіа* 1787]. Dla uzupełnienia działalności misyjnej wydawano również zbiory pieśni religijnych [*Богосланикъ* 1790]. Równoległe drukowanie tekstu w różnych językach świadczyło z jednej strony o ich współwystępowaniu, z drugiej zaś – o ich równorzędności.

W końcu należy wspomnieć, że część druków wileńskich powstała na zamówienie (i to ich zleceniodawcy wyznaczyli język utworów⁵), a wydanie innych było uzależnione od stworzenia listy prenumeratorów. Jest to kolejny argument za tezą o związku treści druków w danym języku z gustami/potrzebami odbiorców posługujących się danym kodem.

Biorąc pod uwagę powyższe fakty, nie bez podstaw będzie sformułowanie tezy o tym, że drukarstwo bazylikańskie bardzo żywo i adekwatnie reagowało na potrzeby różnych odbiorców wieloetnicznego społeczeństwa ówczesnej Rzeczypospolitej, sięgających do dzieł w różnych językach i o różnej tematyce. Ta właśnie teza stoi u podstaw zasadności wyboru druków typografii bazylikańskich za przedmiot badań nad sferami użycia języków. Porównanie produkcji wydawniczej w językach polskim i „ruskim” może bowiem przynieść odpowiedź na pytanie o zakres ich użycia.

4. Duże zapotrzebowanie na książki w języku polskim na wschodnich rubieżach dawnej Rzeczypospolitej było powodowane dwoma głównymi czynnikami: zaawansowanym procesem polonizacji szlachty litewsko-białoruskiej, a także mieszkańców miasta z jednej strony, z drugiej zaś – ścisłymi związkami kulturowymi i ustrojowymi prowincji litewskiej z Koroną, o czym była mowa wyżej. Piszą o tym autorzy wstępów do tych dzieł: *w tych naszych krajach my mnisi pomieniony język ile jako ojczysty [...] w pospolitym mamy używaniu...* [Kulczyński 1771]. Bazylianie nie byli sprawcami tej sytuacji, choć niewątpliwie (ze względu na dużą liczbę druków polskojęzycznych) gruntowali ją.

Wypełniając swoje zadanie drukarnie przyklasztorne tłoczyły księgi na potrzeby kościoła unickiego i działalności misyjnej – dokumenty, listy, pieśni, katechizmy, kazania i homiliarze żywoty, kalendarze świąt liturgicznych, instrukcje zakonne. Dla przygotowania zakonników tłoczono podręczniki teologii moralnej [Narolski 1777, Narolski 1791, Koronczewski 1779, Kyriatt 1799, Kulczycki 1787, Kulczycki 1792].

Szczególne miejsce wśród wydań w języku polskim mają teksty o treści świeckiej. Spod pras bazylikańskich wychodziła literatura piękna, tłumaczona przez samych zakonników, co sprzyjało nie tylko przyswajaniu kulturze

⁵ Wśród tekstów pisanych na zamówienie najczęściej było panegirycznych mów i kazań okolicznościowych pisanych przede wszystkim w związku ze ślubami (też zakonnymi) i pożegnaniami [m.in. Kadłubowski 1755, Borysławski 1781, Szyrma 1713, Dubowicz 1642].

polskiej zachodnioeuropejskich tekstów literackich, ale i dawało wzory i pomysły polskim twórcom. Do końca XVIII wieku zakonnicy wydali ponad 20 tytułów takich autorów jak Jonathan Swift, Henry Fielding, Pierre Desfontaines, Frances Scheridan [Swift 1784, Sheridan 1784, Beaurieu 1785, *Kawaler* 1786, Fielding 1787, 1790, de La Guenserie 1788], z których niektóre miały po kilka wydań (ogółem 31 pozycji), z czego 12 tytułów było przetłumaczonych właśnie przez bazylianów (np. *Podróże kapitana Gulliwe-ra* [Swift 1784], *Przygody Johna Andreusa* [Fielding 1787]).

Bazylianie – zakonnicy nie zawsze postępowali przy tym w pełni legalnie. Bez zgody pierwszych drukarzy niejednokrotnie „piracko” przedrukowywali oni dzieła udane i poczytne. Właśnie chęcią zysku z jednej strony, z drugiej zaś popularnością wybranych tytułów wśród czytelników, można objaśnić wydrukowanie pod zmienionym tytułem w Supraślu nielegalnego nakładu napisanych pod wpływem Swifta przez Dymitra Krajewskiego *Przypadków Wojciecha Zdarzyńskiego* [*Podróż lunatyka* 1787]. Wydania korsarskie dotyczyły nie tylko literatury pięknej, ale i publicystyki, co potwierdza zapotrzebowanie czytelników również na ten rodzaj tekstów. W Supraślu przedrukowano nielegalnie teksty Stanisława Staszica, *Uwagi o teraźniejszym stanie Rzeczypospolitej* (1787) i *Przestrogi dla Polski* (1790). Ewidentnie godna potępienia działalność piracka zakonników miała jednak pozytywny efekt dodatkowy: wydania te, tanie, o dużym zasięgu promowały idee reform w okresie Sejmu Wielkiego (1788–1792) oraz konieczność zmian w Rzeczypospolitej końca XVIII wieku.

Edukacyjny charakter miały z kolei traktaty publicystyczne Franciszka Stanisława Kostki Czapskiego [Czapski 1783; Czapski 1787], wiersze [Starzeński 1787] komedie i dramaty wydane w Wilnie i Poczajowie [Rzewuski 1762, Bończa-Tomaszewski 1798, 1799].

Obok tekstów ambitnych, ważkich, dotyczących problemów polityki i społeczeństwa, wychodziły również teksty mniej ambitne. Zróżnicowane pod względem wykształcenia społeczeństwo, oczekiwało różnorodnych treści. Jest to zresztą uniwersalna cecha każdej epoki, a Oświecenie nie było tu wyjątkiem. Życie literackie współtworzyły również ośrodki prowincjonalne (Wilno, Podchorce, Puławy), a i czytelnikami byli przecież nie tylko mieszkańcy wielkich ośrodków kulturalnych. Uproszczeniem, ale może zasadnym będzie więc stwierdzenie, że o ile elita (Krasicki, Książnin, Zabłocki i in.) pisała dla elity, to przeciętni czytelnicy żyli raczej spuścizną baroku i takich tekstów oczekiwała od drukarzy. Wychodząc naprzeciw tym oczekiwaniom bazylianie przedrukowywali powieści miłosno-heroično-awanturnicze (*Historia o szlachetnej a pięknej Meluzynie...* [1787], pół kobiecie, pół smoczycy, *Historia o Magielonie królownie neapolitańskiej*

[1783, 1787]) a także powieści jarmarczne, sowizdrzalskie [*Kulawiec* 1786]. W dużym nakładzie wychodziły kalendarze, modlitewniki „godzinki”, specyficzne szlacheckie zbiory, drukowane *silva rerum*, które największy rozkwit (w formie rękopiśmiennej) osiągnęły w pierwszej połowie XVII wieku. Przed sformułowaniem oceny tego rodzaju działalności, należy znów wspomnieć o trudności i złożoności zadania jakie wypełniały drukarnie, które kierowały teksty do zarówno wykształconych jak i nienależących do elity czytelników, którzy przecież przeważali. Bazylianie wychodzili więc naprzeciw ich zapotrzebowaniu, zarazem jednak prezentowali szerszą ofertę produktów swoich oficyn (np. przez przedruk fragmentów ambitnych tekstów w kalendarzach). Mieli więc realny wpływ na gusta swoich odbiorców, a tym samym na życie kulturalno-literackie wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej.

5. Druk w języku ruskim, podobnie jak i w przypadku książek polskojęzycznych, był spowodowany zarówno chęcią porozumiewania się z czytelnikami ich kodem językowym, jak i pragnieniem popularyzacji języka „ruskiego” prostego. Nie wglębiając się już tu genezę zakresu użycia i terytorium występowania tego języka [Miakiszew 2008, 20–39; Mozer 2002, 211; Morita 2002, 147–153; Плющ 1962, 27–34, Getka 2012, 10–16], należy stwierdzić, że w XVIII wieku był to w zasadzie podstawowy środek komunikacji na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Ze względu na jego niski prestiż, język ten można było znaleźć jedynie w literaturze tzw. niskiego stylu: poezji burleskowo-trawestacyjnej, pisanej przez wędrujących diaków, czy w interludiach i intermediach – scenkach wystawianych w przerwach dramatów szkolnych i służących rozładowaniu napięcia. Biorąc pod uwagę drukarstwo bazylikańskie, można ich uznać wręcz za prekursorów w procesie odradzania się języków „zachodnioruskich”, zbliżenia języka literatury z językiem mówionym (żywym), co z kolei miało znaczenie dla rozwoju współczesnej tożsamości Białorusinów i Ukraińców.

Genezy bazylikańskiego drukarstwa ruskojęzycznego należy szukać w realizacji postanowień VI Kongregacji Generalnej bazylianów z 1636 roku, *aby ojcowie i bracia nie inaczej głosili Słowo Boże jedno po rusku* [Nieć 1936, 148]. Zapewne więc od połowy XVII wieku bazylianie prowadzili misje w języku swoich odbiorców. Do powyższych postanowień należy jeszcze dodać zalecenia Synodu Zamojskiego (1720), o konieczności wydania modlitewników w języku zrozumiałym przez odbiorców [*Bulle, brevia* 1799, 110–111]. Miało to zwiększyć szanse powodzenia misji, których celem w obliczu kryzysu politycznego końca XVIII wieku i realnej groźby kasaty obrządku unickiego po trzecim rozbiore Rzeczypospolitej, było nawet nie tyle pozyskanie nowych wiernych, ile pogłębienie wiedzy na temat dogmatów,

poprawę świadomości religijnej ówczesnych unitów i umocnienie ich wiary [Pidłypczak-Majerowicz 1986, 25].

Aby wyjść naprzeciw tym ustaleniom i bazylianie zdecydowali się na druk w języku prostym, co miało zwiększać szanse powodzenia misji. Dlatego wśród wydań w języku ruskim dominują druki o charakterze moralizatorskim, kaznodziejskim i katechetycznym, a wśród nich np. trzy wydania *Słowa do ludu katolickiego* [*Слово народу католическому* 1765, *Народовеццаніе* 1768, *Народовеццаніе* 1778], dwa wydania *Nauc Parafialnych...* Juliana Dobryłowskiego [*Науки парохіяльнїя* 1792, *Науки парохіяльнїя* 1794], a także kilka wydań teologii moralnej, wydawanej z podobną treścią pod różnymi tytułami [*Собраніе припадковъ* 1722, *Поученіе* P 1745, *Богословія* 1751, *Богословія* 1756, *Богословія* 1787]. Dla uzupełnienia działalności misyjnej wydawano również zbiory pieśni religijnych [*Богогласникъ* 1790]. Warto również podkreślić, że ta – zdawałoby się czysto religijna działalność misyjna bazylianów również wychodziła poza ramy podstawowego zadania. Tłumaczenie znaczenia poszczególnych obrzędów i symboli religijnych Cerkwi greckokatolickiej łączyło się z interpretacją Dekalogu, która podkreślała nie tylko rolę papieża, jako głowy Kościoła, czy prymat władzy świeckiej, ale i innych zasad przykazań związanych z życiem społecznym – zawieraniem umów – kontraktów, poszanowaniem cudzej wartości (nie kradnij, nie cudzołóż itp.). Wydania te mogły się więc przyczynić do zmiany mentalności ich odbiorców. W odróżnieniu od teologii moralnych, kierowanych do prawosławnych, które podkreślały konieczność wzmocnienia władzy absolutnej i podporządkowanie jednostki przełożonym, wydania kierowane do unitów mogły stać się podwaliną kształtowania się późniejszego społeczeństwa obywatelskiego [Skinner 2006, 212 i 214]⁶.

W języku swoich ruskojęzycznych odbiorców końca XVIII wieku bazylianie wydawali również teksty związane z ich życiem codziennym. Wśród tych wydań znajdują się poradniki dobrego zachowania (*Поѣтка свѣцкая...*, Począjów 1770), poradniki dla gospodarzy, np. zatytułowana po polsku *Książka lekarstw końskich oraz sposoby ratowania w chorobach*

⁶ Jako przykład ilustrujący różnice związane ze społeczeństwem obywatelskim, badaczka przytacza katechizm Teofana Prokopowicza z 1720 r., drukowany wielokrotnie w XVIII w., obowiązkową lekturę księży parafialnych. Szczególnie wyraźnie, jej zdaniem, widoczne są one na przykładzie tłumaczenia sensu przykazania „czcij ojca swego i matkę swoją”. Jak zauważa Barbara Skinner: *Prokopowicz instruuje prawosławnych, aby szanowali cara oraz inne władze ponad wszystko – ze znaczącym naciskiem na władzę wykonawczą, nie zaś na władzę ustawodawczą. Wpisuje w to przykazanie obowiązek „szacunku wobec tych, którzy są naszymi ojcami i matkami” więc nie tylko wobec naturalnych rodziców, lecz także wobec tych, którzy „sprawują nad nami ojcowską władzę”* [Skinner 2006, 214].

bydła..., Poczajów 1788, prawdopodobnie autorstwa Rusina, starosty jednej z miejscowości Ukrainy Zachodniej, Lenkiewicza [*Українські письменники* 1960, 398–399; Запаско, Ісаєвіч 1984, poz. 3435].

Ruskojęzyczna oferta bazylianów była – jak widać – znacznie uboższa niż analogiczna polskojęzyczna. Trzeba jednak zauważyć, że brak np. literackich utworów prozatorskich zapewne również odzwierciedla sytuację socjolingwistyczną ziem wschodnich Rzeczypospolitej końca XVIII wieku. Społeczność ruskojęzyczna była głównie ludnością wiejską, stąd potrzeba wydania dla niej poradników gospodarczych. Bazylianie próbowali zmienić ten stan rzeczy, a ich działania z jednej strony podnosiły prestiż języka mówionego, który stawał się językiem wydań, z drugiej zaś chcieli wpłynąć na podniesienie stanu wykształcenia Rusinów, co ma wyraz we wstępach do wydawanych przez nich tekstów. Autor *Książki lekarstw końskich* sugerował na przykład, by jego pracę używać również jako elementarz do nauki czytania w języku ruskim [*Książka lekarstw końskich* 1788, 5–6]. Dlatego uzasadnioną może wydawać się teza o tym, że i publikowanie zasad dobrych manier mogło mieć zadanie włączyć ludność ruskojęzyczną do życia polityczno-społeczno-kulturalnego dawnej Rzeczypospolitej, w charakterze równoprawnych jego uczestników (zwłaszcza wobec faktu konieczności poruszania się w towarzystwie uwielbiającej konwenanse szlachty). Jeśli dodatkowo uwzględnimy opisane wyżej religijne wydania o charakterze moralizatorskim, okaże się, że bazyliańskie drukarstwo ruskojęzyczne reprezentuje spójny plan wydawniczy.

6. Związani z państwem polskim i światem kultury zachodniej z jednej strony, z drugiej zaś z kręgiem kultury i wiary prawosławnej, bazylianie znakomicie rozumieli złożoność sytuacji społecznej i językowej wschodnich rubieży dawnej Rzeczypospolitej. W swojej działalności typograficznej próbowali więc wykorzystywać swoją wiedzę o tych terenach, tak, by wydawane przez nich dzieła odpowiadały na oczekiwania odbiorców, a co za tym idzie – wykorzystywali zróżnicowane instrumentarium językowe. Dzięki takiemu założeniu można starać się wyciągnąć wnioski odnośnie funkcji jaką pełniły języki polski i ruski w ówczesnym czasie. Język ruski miał charakter użytkowy, służył codziennej komunikacji. W końcu XVIII wieku był on również językiem literatury ustnej – literaturę pisaną obsługiwał w mniejszym zakresie. Bazylianie dążyli jednak do zmiany sfer użycia języka ruskiego (niejednokrotnie ma to wyraz w przedmowach do wydań bazyliańskich) i w dużej mierze przyczynili się do podniesienia jego rangi.

Język polski z kolei w XVIII wieku był głównym narzędziem komunikacji warstw wykształconych i obok sfery użytkowej obsługiwał również naukę i literaturę. Druki w języku „ruskim” nie odpowiadają więc treściowo

tekstom polskojęzycznym, co każe sformułować wniosek o węższym zakresie jego użycia. Jak się jednak zdaje w ówczesnej sytuacji społeczno-polityczno-kulturowej tych ziem po pierwsze – nie było innej możliwości, po drugie zaś: inna była funkcja języka *ruskiego*, inne potrzeby i aspiracje kulturowe mieszkańców wschodnich ziem Rzeczypospolitej, ich preferencje tematyczne i gatunkowe.

Literatura źródłowa

- Beaurieu G.G., 1785, *Wychowaniec z natury z francuskiego przetłumaczony* [przez X. M. Ossuchowskiego Bazyliana], cz. I–II, Supraśl.
- Boryslawski M., 1781, *Kazanie na summie pogrzebowej przed złożeniem do grobu ciała ś. p. JW. Jana Mikołaja Hrabi Chodkiewicza generalnego starosty Xięstwa Żmudzkiego, generała leutnanta woysk rossyjskich... fundatora i kolatora Opactwa Supraslskiego miane...* Supraśl.
- Bullae et Brevia Summorum Pontificum Sacrarum Congregationum Decreta nec non Serenissimorum Poloniae Regum diplomata. Congregationem Ruthenorum. O[r]dinis. S[ancti] B[asilii] M[agni] concernentia, vel Eidem oppotruna, jussu Generalis Consultationis, cum interventu Provincialium Officiorum, sub annum millesimum septingentesimum sexagesimum quartum celebratae, Poczajów 1767.*
- Bulle, brevia, y listy okolne papieskie, tudzież kongregacyi dekreta, obrządkowi greckiemu ziednoczonemu służące: z różnych xiążek, tudzież bullaryuszu Benedykta XIV. zebrane, z łacińskiego języka na polski przelożone. Z przydatkiem powinności i obowiązków XX. parochów i innych kapłanów, z Synodu Zamoyckiego Ruskiego prowincyalnego wyjętych, Supraśl 1799.*
- Czapski F. S. K., 1783, *Różne namienienia ćwiczenia się w cnotliwych i pożytecznych dla kraju obyczaiach...*, Supraśl.
- Czapski F. S. K., 1787, *Myśl szczerza jak bydź dobrym mężem y oycem, każdemu z powołania swego przystoi, Senator polski współobywatelom dobrze radzący i Uwagi treść samą zawieraiace w sobie, przez co nachylamy się do upadku i jakimi sposobami temu złemu najprędzej zabiegać potrzeba*, Supraśl.
- Dubowicz A., 1642, *Wyprawienie osoby, którą od Boga wziął, y na theatrum świata, szczęśliwie odprawił Jaśnie Wielmożny Jego Mość Pan, Janusz Skumin Tyszkiewicz...* Wilno.
- Fielding H., 1790, *Bombiza luterski w urzędzie wikarego*, t. I–II, Lipsk [Supraśl].
- Fielding H., *Xiądz wikary i przyjaciel iego...*, nakładem Józefa Rogowskiego bibliopoli wileńskiego..., t. I–II, Lipsk [Supraśl] 1787.
- Guenserie de la Ch. M. A. Ch., 1788, *Kalwinka na pustyni wychowana albo pamiętnik Miledy B.* t. I–II, Supraśl.

- Hebdomas saeculorum... olim.. in Occidentali imperio exercituum duce impensa... nunc... inter solemnes hymenaei thaedas... Joanis Mniszech... venatoris Regni ... Polessiaca Dodona ab Athenaeo Ducali Pinscensi Societas Jesu votivo drammate celebrata anno 1741 [z prawej strony]: na nieśmiertelną sławę Zamojskich prozapiiii... pisane, teraz... Katarzynie z Zamojskich Mniszchowej lowczynej koronnej prezentowane.. 1741, Supraśl.*
- Historia o Magielonie królownie neapolitańskiej dla zachęcenia ciekawego czytelnika z poprawą wydana... 1783, 1787, Supraśl.*
- Historia o szlachetnej a pięknej Meluzynie... dla zabawy y pożytku pospolitego z niemieckiego ięzyka na polski przelożona, a z poprawą słów y sensu nowo do druku podana..., 1787, Supraśl.*
- Kadłubowski M., 1755, *Mowa przed szlubna Imci Xiędza Kadłubowskiego proboszcza białostockiego przy szlubie pana Budwiła skarbnika rawskiego z Imć Panną Katarzyną Trzebińską stolnikówną brzeską kujawską siostrą wielmożnej Jey Mości Pani Marii Kruszewskiej stolnikowej ziemi bielskiej... Supraśl.*
- Kalendarz polski y ruski na rok 1795 pod znakiem księżycy. Wyrażaiący Święta rzymskie i ruskie, tudzież aspekty wybory, bieg planet odmiany powietrza czas siania, szczepienia, lekarstw używania, dni feralne, wschód y zachód słońca, zaćmienia y inne ciekawe obserwacye... Przez obywatela Wątpliwowskiego z należytą pilnością ułożony, 1795, Supraśl.*
- Kawaler i panienka, oboje w młodości źle wychowani, z francuskiego [tłum. Meleccjusz Ossuchowski]; 1786, Supraśl.*
- Koronczewski A., 1779, *Theologia moralna dla sposobiących się do stanu Kapłańskiego y owszem wszystkich duchownych staranie dusz ludzkich mających... w swych traktatach zebrana przez... archiprezbitera katedralnego i officjala brzeskiego, archidiakona włodzimirskiego cz. I, II, Supraśl.*
- Książka lekarstw końskich oraz sposoby ratowania w chorobach bydła, owiec..., 1788, Poczajów.*
- Kulczycki P., 1787, *Treść Teologiczney nauki obyczainey Z Autorów Klassycznych Antoine i innych łacińskich przez rozmowy na kształt katechizmu dla łatwiejszego uczenia się i poięcia osobom duchownym... Poczajów.*
- Kulczycki P., 1792, *Treść Teologiczney nauki obyczainey z autorów Klassycznych Antoine i innych łacińskich przez rozmowy na kształt katechizmu dla łatwiejszego uczenia się i poięcia osobom duchownym... Niegdyś od S.P.J.X. Kulczyckiego... wybrana, a teraz odnowiona, Poczajów.*
- Kulczyński I., 1771, *Monologium bazylikańskie, to iest, Żywoty Świętych Pańskich oboiey płci z Zakonu S. Bazylego W. na miesiące rozłożone, zebrane... i na dwie części podzielone. Część pierwsza, która zamyka w sobie miesiąc Styczeń, Luty, Marzec, Kwiecień, May i Czerwiec..., Wilno.*
- Kyriatt A., 1799, *Theologia dogmatyczna z autorów w tey o Bogu y rzeczach boskich umiejętności dobrze zasłużonych wyjęta przez X. Ambrożego Kyriatta Z.S.B. W. Kapłana w Semin. Brzeskim na polskim dyalekcie dawana... Wilno.*
- Mokslas skaytima rašto lėki ko del mažu vaykialu, 1791, Wilno.*

- Narolski J., 1777, *Teologia moralna albo do obyczajów ściągająca się przez pewnego Bazyljana Kapłana Prow. Litew. Zebrana na dwie części podzielona...* Wilno.
- Narolski J., 1791, *Teologia moralna albo do obyczajów ściągająca się przez przez X. Z.S. Bazylego W.S.Th.D. I jej niegdyś profesora zebrana, na dwie części podzielona, a teraz potrzebnymi w wielu mieyscach do pierwszej części przydatkami od autora pomnożona...* Wilno.
- Starzeński M., 1787, *Zabawy, Quaeramus... cz. II.* Poczajów.
- Swift J., 1784, *Podróże kapitana Gulliwera w Różne kraie dalekie*, t. I–II. Supraśl.
- Szyrma A., 1713, *Drogi depozit do domu wieczności wniesiony, od Iaśnie Wielmożnego Iego Mości Pana Stefana na Tykocinie, y Tuczynie...* Supraśl.
- Tomaszewski Bończa M. A., 1798, *Opuszczenie wyspy Mogador czyli Wybawienie Niewolników...*, Wilno.
- Tomaszewski Bończa M. A., 1799, *Syn sędzią Czyli Zemsta i Wdzięczność Drama w pięciu Aktach...*, Wilno 1798, Wilno.
- Victor coronatus... *Vladislavus III Poloniae Hungarie rex, in publicum spectaculum... Martino... Szczuka Vavelnicensi 1722*, Supraśl.
- Živatas Pona yr Dieva musu Jezusa Chrystusa...*, 1787, Supraśl.
- Богословія нравоучителная, содерѣжащая в себѣ собраное вкратцѣ поученіе о святых тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдех Божиих, о заповѣдех церковных, о грѣхах, о казнях и карах церковных с приложеніем обычнѣя науки о догматах веры кафолическія, и лексікона славенско-полскаго...*, 1751, Poczajów.
- Богословія нравоучителная, содерѣжащая в себѣ собраное вкратцѣ поученіе о святых тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдех Божиих, о заповѣдех церковных, о грѣхах, о казнях и карах церковных с приложеніем обычнѣя науки о догматах веры кафолическія, и лексікона славенско-полскаго...* 1756, Poczajów.
- Богословія нравоучителная, содерѣжащая в себѣ собраное вкратцѣ поученіе о святых тайнах, о добродѣтелях богословских, о заповѣдех Божиих, о заповѣдех церковных, о грѣхах, о казнях и карах церковных с приложеніем обычнѣя науки о догматах веры кафолическія, и лексікона славенско-полскаго...* 1787, Poczajów.
- Дософтей [Досифей], митрополит Сучавський, 1673, *Псалтир віршований молдавською мовою.* Уніów.
- Лексикон сирѣч словесник славенский, 1722, Supraśl.
- Народовещание или слово к народу кафолическому чрез монахов чина святаго Василія Великаго в провинции Полскої званію катихистичному прильѣжащих в повѣсть Кременецком, 1756 года проповеданое. Второе се, с прилежнѣйшем во исправленіи опаснством, еще же і пространным о обрядех христіанских, от достовѣрных писателѣй собраным новоприложеніем...*, 1768, Poczajów.
- Народовещание или Слово к народу кафолическому...*, 1778, Poczajów.

- Науки парохіяльнїя на недѣли і свята урочистїя... на простий и посполитий языкъ руський преложенїя, 1792, Росзајѳв.*
- Науки парохіяльнїя на недѣли і свята урочистїя... на простий и посполитий языкъ руський преложенїя, 1794, Росзајѳв.*
- Политика свѣцькая... 1770, Росзајѳв.*
- Поученїе о с[вѣ]тих тайнах, о добродѣтелях б[о]гословских, о заповѣдех Б[о]-жїихъ, о заповѣдех церковнихъ, о грѣхахъ, о казняхъ и карахъ ц[ерк]ков-нихъ: С приложенїемъ обичной науки о догматахъ вѣры кафолической въ кратць собранное: Особом д[у]ховнїмъ, найпаче же презвитеромъ па-рохіалнїмъ благопотребное. 1745, Унїв.*
- Слово к народу кафолическому чрез монахов чина св. Василя Великого в провинци Польской званїю катихистичному прилежающихъ в повѣтъ Кременецком року... 1756 проповѣданое, 1765, Росзајѳв.*
- Собранїе прыпадковъ краткое и дух[о]внымъ особамъ потребное имѣющее въ себѣ науку о сакраментахъ, о десяти Б[ж]їихъ приказанїяхъ о приказа-нїяхъ церковныхъ и о науци хрїстіанской съ выкладомъ молитвы Отче нашъ и В[о](г)[о]родыце Дѣво или исповѣданїя Вирь православнїя ка-толическїя... 1722, Supraśl.*

Literatura

- Bednarczuk L., 2004, *Czy istnieją języki zachodnioruskie?*; w: *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, M. Kondratiuk, B. Siegień (red.), Białystok.
- Brückner A., 1896, *Spory o Unię w dawnej literaturze*, „Kwartalnik Historyczny”, Rocznik X.
- Chyczewska-Hennel T., 1985, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku*, Warszawa.
- Cicero M.T., 1771, *Mowy przeciwko Katylinie i za Markiem Marcellem... drukowane*. Poczaјѳv.
- Getka J., 2012, *Język „Nauk Parafialnych” (1794) – ukraiński wariant prostej mowy końca XVIII wieku*, Warszawa.
- Getka J., 2013, *Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII wiek)*, Warszawa.
- Kość J., 1992, *Z historii polsko-ukraińskich związków językowych we wschodniej Lubelszczyźnie*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 6. Lublin, s. 101–114.
- Kość J., 1999, *Polszczyzna południowokresowa na polsko-ukraińskim pograniczu językowym w perspektywie historycznej*, Lublin.
- Kozak S., 2005, *Polacy i Ukraińcy. W kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu*, Warszawa.
- Kurzowa Z., 1984, *Polszczyzna Lwowa i Kresów południowo-wschodnich do 1939 roku*, Warszawa.

- Lehr-Splawiński T., 1978, *Język polski. Pochodzenie, powstanie, rozwój*, Warszawa.
- Lubowicz M., 1774, *Grammatyka języka rossyjskiego*, Poczajów.
- Minikowska T., 1980, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.*, Warszawa – Poznań – Toruń.
- Nieć J., 1936, *Drukarnie na Wołyniu*, „Oriens”, r. IV, s. 147–150.
- Nitsh K., 1948, *Studia z historii polskiego słownictwa*, Kraków.
- Pidlypczak-Majerowicz M., 1986, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i Książki w działalności zakonu*. Acta Universitatis Wratislaviensis Nr 779, Warszawa–Wrocław.
- Podróż lunatyka po miesiącu*, 1787, Supraśl.
- Radyszewskij R., 1996, *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*, cz. 1: *Monografia*, „Prace Komisji Historycznoliterackiej” nr 48, Kraków.
- Rzewuski W., 1762, *Zabawki wierszopiskie y Krasomowskie*, Poczajów.
- Sheridan F., 1784, *Nurzahad człowiek nieśmiertelny, historia wschodnia napisana w języku angielskim*, Supraśl.
- Skinner B., 2006, *Wartości społeczne Kościoła unickiego w XVIII wieku*, w: *Geopolityczne miejsce Białorusi w Europie i świecie*, V. Bulhakau (red.), Warszawa.
- Smułkowa E., 2002, *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*, Warszawa.
- [Sowizdrzał], 1786, *Kulhawiec cały w żartach z niemieckiego...*, Supraśl.
- Urbańczyk S., 1963, *Charakterystyka staropolskich zapożyczeń wyrazowych z języka ukraińskiego*, [w:] *Studia linguistica in honorem Thaddaei Lehr-Splawiński*, Kraków, s. 437–444.
- Walczak B., 1991, *Między wschodem a zachodem (Uwagi o leksyce polskiego języka literackiego)*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny. Między wschodem a zachodem*. Cz. II. *Piśmiennictwo pogranicza*, R. Łużny i S. Nieznanowski (red.), Warszawa, s. 89–103.
- Zaleski J., 2004, *Polszczyzna kresów południowo-wschodnich*, [w:] Rieger J., Werenicz W. (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. II, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, s. 9–14.
- Żurawski A., 1961, *Uwagi o pożyczkach polskich w języku piśmiennictwa białoruskiego XVI i XVII wieku*, „Slavia Orientalis” 1, s. 37–55.
- Жураўскі А. І., 1967, *Гісторыя беларускай літаратурнай мовы*, t. 1, Мінск.
- Запаско Я., Ісаєвіч Я., 1984, *Памятки книжного мистецтва, каталог стародруків виданих на Україні*. Кн. 1, 2, Львів.
- Титаренко В., 2007, *Побутова лексика польського походження в північно-українських пам'ятках XVI–XVII ст. (на матеріалі текстів ділового стилю)*, „Українська полоністика”, 3–4/2007, s. 248–256.
- Українські письменники: Біобібліографічний словник*, 1960, О.І. Білецький (red.), t. 1., Київ.

Українські письменники: Біобібліографічний словник, О.І. Білецький (red.), t. 1., Kijów 1960.

Яскевіч А.А., *Старабеларускія граматыкі*, Mińsk 1996.

THE SPHERE OF THE USE OF POLISH AND “RUS” (PROSTA MOVA) LANGUAGE
IN THE AREAS OF POLISH-RUS’ CULTURE BORDERLAND IN THE 18 CENTURY
(BASED ON BASILIANS PRINTINGS)

S U M M A R Y

Eastern lands of the former Republic of Poland have always been multicultural and multilingual. In the 18th century there existed together languages: Old Church Slavonic, German, Lithuanian, French, Russian, Romanian, Polish, Rus’, Latin. Basilians printed texts in all those, so as to reach the greatest number of readers. It is important to mark, however, that in everyday communication were used only Polish and Rus’ languages (*prosta mova*). Other languages had been used in the literature, science, religious life. That is why the purpose of this article is to analyze the content of Polish and Rus’ language prints. This analysis is a basis to compare the scope of use of these languages. It can also be a valuable measure of the demand of Polish and Rus’ language readers for different type of texts. The analysis can lead to more complete picture of the eighteenth-century cultural and sociolinguistic situation of eastern part of former Republic of Poland.

Joanna Getka e-mail: j.getka@uw.edu.pl